

Charles Hartshorne'nun Felsefesinde Determinizm ve İnsanın Özgür İradesi

Tuncay Akgün¹

Öz

İnsan gerçekten özgür bir varlık mıdır? Yoksa insanın eylemleri geçmiş şartlar ya da gelecek tarafından mı belirleniyor? İnsanın özgürlüğü ve determinizm arasındaki ilişki hakkında verilecek herhangi bir cevap birçok bakımdan önem arz eder. Bu cevap bir yandan hayatın anlamını sorgulayan insanı varoluşsal anlamda derinden etkilerken diğer taraftan insanın ahlak bakımından sorumlu varlık olduğu varsayımını ya güçlendirecek ya da çürütecektir. Bir ahlak sorunu olarak determinizm ve insan iradesi arasındaki ilişki düşünce tarihi boyunca hem felsefe hem de teolojide ele alınmış ve tartışılmıştır. Süreç Teizminin önde gelen isimlerinden biri olan Charles Hartshorne mutlak determinizmi reddederken diğer yandan da Bağdaşırıcı düşünceye karşı çıkmaktadır. Evrenin doğasında olumsal bir nitelik olduğu için tüm evrende göreceli bir indeterminizm/belirlenimsizlik olduğunu düşünür. Determinist ve Bağdaşırıcı düşüncelerin hem doğayı hem de insanın dünyasını teorik ve pratik açıdan tutarlı ve anlamlı bir şekilde açıklayamadığını düşünen Hartshorne, mutlak determinizmin teorik temellerinin yanlış olduğuna ve bunun yanlışlığının kolaylıkla gösterilebileceğine inanır.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Charles Hartshorne, Determinizm, Özgür İrade, İndeterminizm, Bağdaşırıcılık, Süreç Teizmi.

Akgün, Tuncay. "Charles Hartshorne'nun Felsefesinde Determinizm ve İnsanın Özgür İradesi". Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi 8/4 (Aralık 2024), 916-933. <https://doi.org/10.32711/tiad.1576315>.

Geliş Tarihi	30.10.2024
Kabul Tarihi	30.12.2024
Yayın Tarihi	31.12.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi, Ankara, Türkiye, tuncay.akgun@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9684-4766

Determinism and Human Free Will in the Philosophy of Charles Hartshorne

Tuncay Akgün¹

Abstract

Is man truly a free being? Or are human actions determined by past conditions or the future? Any answer about the relationship between human freedom and determinism is important in many ways. On the one hand, it will have a profound existential impact on human beings who question the meaning of life, and on the other hand, it will either strengthen or refute the assumption that human beings are morally responsible beings. The relationship between determinism as a moral problem and human will has been discussed and debated in both philosophy and theology throughout the history of thought. Charles Hartshorne, one of the leading figures of Process Theism, rejected absolute determinism while opposing compatibilist thought. He thinks that there is a relative indeterminism/indeterminism in the whole universe because of the contingent nature of the universe. Hartshorne, who believes that determinist and compatibilist ideas cannot explain both nature and the human world in a theoretically and practically consistent and meaningful way, believes that the theoretical foundations of absolute determinism are false and that this falsity can be easily demonstrated.

Keywords: Philosophy of Religion, Charles Hartshorne, Determinism, Free Will, Indeterminism, Compatibilism, Process Theism.

Akgün, Tuncay. "Determinism and Human Free Will in The Philosophy of Charles Hartshorne". *Türkiye Journal of Theological Studies*, 8/4 (Aralık 2024), 916-933. <https://doi.org/10.32711/tiad.1576315>.

Date of Submission	30.10.2024
Date of Acceptance	30.12.2024
Date of Publication	31.12.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Theology, Philosophy of Religion, Ankara, Türkiye, tuncay.akgun@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9684-4766

Giriş

İnsan gerçekten özgür bir varlık mıdır? Yoksa insanın eylemleri geçmişteki koşullar ya da gelecek tarafından belirleniyor mu? Eylemlerinde özgür iradeye sahip olduğunu düşündüğümüz insan, bazılarının göre aslında özgür iradeye sahip değildir. Böyle düşünenlere göre insan, eylemleri söz konusu olduğunda kendi dışındaki şartlar tarafından belirlenen bir varlıktır. Kişinin gerçekleştirmiş olduğu eylemin dışında bir şey yapma seçeneği zaten yoktur. Bazılarına göre insanı ve eylemlerini belirleyen hiçbir şey yoktur dolayısıyla insan eylemlerinde ve iradesinde tamamen özgürdür. İnsanın özgürlüğü ve determinizm arasındaki ilişki hakkında verilecek herhangi bir cevap birçok açıdan önemlidir. Bu cevap bir yandan hayatın anlamını sorgulayan insanı varoluşsal anlamda derinden etkilerken diğer taraftan insanın ahlak bakımından sorumlu varlık olduğu varsayımını ya güçlendirecek ya da çürütecektir. Aslında bu cevap sadece kendisini değil bireyin Tanrı ile, doğayla ve diğer insanlarla olan ilişkilerini de etkileyecektir.

Doğmadan önce dünyada yaşananlar, yaşadığı evren, insan olması, ölmesi, anne babası, göz rengi gibi bazı şeyler kişinin kontrolü dışındadır. Bu durum insana tamamıyla önceden belirlenmiş bir evrende yaşadığı, kendi kontrolü altında olmayan şartlar tarafından kuşatıldığı izlenimini ve duygusunu verebilir. Peki durum gerçekten böyle midir? Çünkü insan iradesinin kontrolü altında olan birçok şey de vardır. Varoluşsal anlamda insanı en çok ilgilendiren ile başlarsak o da insanın eylemleridir. İnsan şimdi ve ileride ne yapacağına kendi karar verebiliyor. Örneğin kişi bu akşam arkadaşlarıyla bir kafede mi oturacağına yoksa ders mi çalışacağına kendisi karar verebiliyor. Yine bu yaz tatilinde nereye gideceğine, seçimlerde kime oy vereceğine, üniversitede okuduğu bölümü bırakıp başka bir bölümü okumaya kendisi karar veriyor. Bunların hepsi iradeli eylemler olduğu için insanın kontrolü altındadır. Hem zihinsel hem de fiziksel açıdan sağlıklı bir yetişkin birey olarak nasıl davranacağını doğa ya da diğer insanlar ona dayatmıyorlar. Yani kendi eylemleri söz konusu olduğunda sorumluluk tamamen insandadır. Oysa determinizm insanın kendi eylemleri de dahil olmak üzere, meydana gelen her şeyin nedensel olarak belirlenmiş olduğunu iddia eder. Buna göre olan her şey bir nedenden kaynaklanır. Belirleyen nedenler, bu etkilerin meydana gelmesini sağlayarak, olayların başka türlü gerçekleşmesi için başka hiçbir seçenek bırakmaz. Dolayısıyla, eğer determinizm doğruysa, gelecekte herhangi bir zamanda ne olacağı geçmişteki koşullar tarafından belirlenmiş demektir. Determinizmin doğru kabul edilmesi demek bazılarına göre ise insanın özgürlüğünün reddedilmesi anlamına gelmektedir. İnsanın eylemlerinin içine doğduğu çevre, doğuştan sahip olduğu genler, kontrolü dışında kişide ortaya çıkan arzu ve duygular gibi faktörler tarafından nedenlendiği ya da kişinin bunlardan etkilendiği kabul edilse bile, onlar bunun determinizmin doğruluğunu ispatlamada yeterli olup olmadığını sorgularlar.³

Ahlak felsefesinin temel tartışmalarından biri olan determinizm ve insan iradesi düşünce tarihinde hem teolojide hem de felsefede çok tartışılmış ve gündemde kalmayı hep başarmıştır. Bunun sebebi felsefenin doğası gereği felsefi tartışmalarda kesin bir sonuca varılamaması iken teologların ileri sürdüğü fikirlerin ise herkesi tatmin etmiş olmamasıdır. Kesin bir sonuca varılamamış konuların avantajı ise o konuda düşünen

³ Thomas Pink, *Free Will - A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 13.

herkese olası bir çözüme ilişkin çok çeşitli alternatifler ve ufuklar sunması olmuştur.⁴ Determinizm hem ahlak felsefesinin hem de doğa felsefesinin konusu olarak birçok bakımdan tartışılmıştır. Evrenin düzeninin önceden tayin edilmiş bir düzenle açıklanabileceği ön kabulünün varlıkların tamamına şamil kılınup kılınamayacağı sorusu determinizmin yalnızca bilimin konusuna giren alanlarla sınırlı olmaması gerektiği, onun hem ahlak hem de metafizik yönünün de olduğu ve bu alanlar içinde de tartışılması gerektiğini gündeme getirmiştir.⁵ Varlıkların bir tabiatı var mıdır? Belirli niteliklere sahip varlıklar diğerleri üzerinde daima belirli etkiler mi yapar? Her şey neden-sonuç yasına göre açıklanabilir mi? Bu ve benzeri sorular bağlamında gelişen nedensellik kuramı varlıktaki dışsal yapılanmayı ve değişimi açıklamak üzere kurgulanmıştır.⁶ Özgürlük ve determinizm sorunu temelde, insanın kendine karşı sahip olduğu tutumları, çevresindeki dünya hakkındaki daha genel düşünceleriyle uzlaştırmakla ilgili bir sorundur. Bunu biraz açarsak bu durum insanın eylemlerini daha geniş, evreni oluşturan olay akışları içinde konumlandırmakla ilgili bir sorundur. Özgürlük genellikle ahlaki sorumluluğun doğasına ilişkin teorik kaygılar bağlamında tartışılır. Çünkü ahlaki özgürlüğün insanın eylemlerinden sorumlu olması için gerekli bir ön koşul olduğu temel bir varsayımdır. Ahlaki özgürlük varsayımı, ahlaki övgü ve suçlamanın uygunluğuna ilişkin insanın sahip olduğu inançlarda rol oynamaktadır.⁷

1. Determinizm ve İrade Özgürlüğü ile İlgili Düşüncelere Genel Bir Bakış

Evrende olup biten her şeyin bir nedensellik bağlantısı içinde gerçekleştiğini, fiziksel evrendeki ve dolayısıyla da insanın tarihindeki tüm olgu ve olayların mutlak olarak nedenlerine bağlı olduğunu ve nedenleri tarafından koşullandığını ileri süren determinizmin⁸ kavram olarak ilk kullanımı William Hamilton (1788-1856) tarafından gerçekleştirilmiştir.⁹ Anlam içeriği olarak ise Demokritos (460-370) 'un atomcu anlayışında bile izlerine rastlanılabilir.¹⁰ Doğa felsefesinin konusu gibi görünen ama aslında insanı çok yakından ilgilendiren determinizm konusu birçok alandan insanın görüş beyan ettiği bir konu olmuştur. Bir fizikçi determinizmden bahsettiğinde ne hakkında konuştuğuna dair oldukça kesin bir fikri varken bir psikolog veya filozof ondan bahsettiğinde böyle bir kesinliğin kaybolduğu görülür. Bazılarına göre ise bu konudaki kesin bilgiye yalnızca Tanrı sahip olabilir ve teolojik soru/sorunları tartışmak da fiziğin işi olmadığı için determinizm bir fizik doktrini olarak görülemez.¹¹

⁴ Catarina Belo, *Chance and Determinism in Avicenna and Averroes* (London: Brill, 2007), 1.

⁵ Erman Kar, "Özgür İrade Problemi ve Determinizm: Determinist Bir Evrende Özgür İrade Mümkün müdür?", *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/35 (2024), 301.

⁶ Mehmet Evkuran, "Bir Ahlak Sorunu Olarak Nedensellik-Özgürlük İlişkisi -Eşâri Kelâmında Atom, Kesb ve Sürekli Yaratma Kavramları Üzerine", *V. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu -Eş'arîlik*, ed. Mustafa Aykaç vd. (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2018), 1/408.

⁷ Joseph Keim Campbell, vd., "Freedom and Determinism: A Framework", *Freedom and Determinism*, ed. Joseph Keim Campbell, vd. (London: The MIT Press, 2004), 1.

⁸ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma, 2005), 465.

⁹ Emin Çelebi, "David Hume'da Psiko-Epistemolojik İlke: Nedensellik", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2005), 179.

¹⁰ Leukippos – Demokritos, *Atomcu Felsefe Fragmanları*, çev. C. Cengiz Çevik, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), D-58-D66, 39-41.

¹¹ Charles Hartshorne, *Omnipotence and Other Theological Mistakes*, (Albany: State University of New York Press, 1984), 20.

Nedensel determinizm genellikle kısaca “Determinizm” olarak ifade edilir.¹² Nedensel determinizm inancı ya da dünyanın deterministik bir sistem içinde olduğu düşüncesi, özgürlük ve determinizm hakkındaki tartışmalar Antik Yunan'dan bu yana filozofları meşgul etmiştir. Antik Yunan'da bu görüş Stoacılar tarafından savunulmuştur. Nedensel determinizm inancı 17. yüzyıldan sonra Batılı filozoflar arasında yeniden yaygınlaşmıştır. Bunun nedeni, o dönem geliştirilmekte olan yeni bilim dallarının ve bilimsel teorilerin özellikle de Newton fiziğinin, evrendeki her fiziksel nesnenin hareketini açıklayan ve evreni yöneten deterministik yasaların olduğunu iddia etmesidir.¹³ Determinist öğretiye göre evren neden sonuç ilişkisi ile birbirine bağlı olaylardan oluşmuştur ve bu kabul edilmediği takdirde evren anlaşılabilir ve açıklanamaz. Peki insana baktığımızda aynı şey insan için de söylenebilir mi? Yani insan eylemlerinin bir ya da birden çok belirleyicisi var mıdır? Diğer önemli bir soru da determinizmin kaynağının ne olduğu sorusudur.¹⁴ İnsanın eylemlerini gerçekleştirirken özgür olup olmadığı, söz konusu eylemlerinin kontrolü dışındaki faktörler tarafından belirlenip belirlenmediği ya da zorunlu olup olmadığı daima tartışılmıştır. Bu yüzden determinizm ya da zorunluluk doktrinleri özgür irade tartışmalarında önemini daima korumuştur. İnsanlar çeşitli zamanlarda eylemlerinin kader ya da Tanrı, fizik yasaları ya da mantık yasaları, kalıtım ya da çevre, bilinçdışı güdüler ya da gizli denetleyiciler, psikolojik ya da sosyal koşullanma tarafından belirlenip belirlenmediğini merak etmişlerdir. Determinizm doktrinleri tarihsel süreç içinde pek çok biçim almıştır. Ancak determinizmin tarihte ortaya çıkan tüm doktrinlerinin biçimi ya da içeriği ne olursa olsun özgür irade fikri ile çeliştiğine veya çatıştığına dair temel bir fikir vardır. Bunun sebebi de tüm determinizm doktrinlerinin, geçmiş ve herhangi bir zamandaki doğa yasaları göz önüne alındığında, yalnızca tek bir olası gelecek olduğunu ima veya ifade etmeleridir. Bu doktrinlere göre gelecekte vuku bulacak olaylar, geçmiş ve yasalar göz önüne alındığında, her ne olursa olsun kaçınılmaz ya da zorunludur.¹⁵

Batı felsefesindeki başlıca gelenekler bu konuda evrensel mekanizma ve hümanizm diye iki alternatif sunar: Ya insan da dahil olmak üzere tüm doğal formlar doğanın mekanik yasaları tarafından yönetilir ya da özgürlüğü, öz bilinci ve kendine has normlarıyla insan kendisini yönlendirme kapasitesine sahiptir yani insan bu konuda özel bir muafiyetten yararlanır.¹⁶ Özgür iradeye ilişkin Liberteryen görüşü savunular, insan eylemlerinin ahlaki açıdan gerçekten sorumluluk statüsüne alınabilmesi için determinizmle asla bağdaşmayan bir özgür iradenin gerekli olduğunu dile getirmişlerdir. Dolayısıyla onlara göre özgür iradenin yanı sıra gerçek ahlaki sorumluluk da determinizmle bağdaşmaz. Gerçek özgür iradenin, tamamen kader ya da Tanrı, fizik ya da mantık yasaları, kalıtım ve çevre, psikolojik ya da sosyal koşullanma vb. tarafından belirlenen bir dünyada var olamayacağına inanırlar. Determinizm ve özgür irade konusunda öne çıkan görüşlerden biri de Bağdaşıcılık¹⁷ doktrini. Bu doktrin de çok eski bir geçmişi vardır. Ancak

¹² Jeffrey Koparski, *Divine Action, Determinism, and the Laws of Nature*, (New York: Routledge, 2020), 110.

¹³ Pink, *Free Will - A Very Short Introduction*, 14-15.

¹⁴ Kar, “Özgür İrade Problemi ve Determinizm: Determinist Bir Evrende Özgür İrade Mümkün müdür?”, 298-302.

¹⁵ Robert Kane, “Libertarianism”, *In Four Views on Free Will*, ed. John Martin Fischer vd. (Malden: Blackwell Publishing, 2007), 5.

¹⁶ D. S. Clarke, “Panpsychism and the Philosophy of Charles Hartshorne”, *The Journal of Speculative Philosophy* 16/3 (2002), 151.

¹⁷ Bağdaşıcı Doktrin hakkında ayrıntılı bilgi için bk. John Martin Fischer, “Compatibilism” *In Four Views on Free Will*, ed. John Martin Fischer vd. (Malden: Blackwell Publishing, 2007)

özgür irade ve determinizm hakkındaki bağdaşırıcı fikirler özellikle modernizmin erken dönemlerinde popüler hale gelmiştir. Bağdaşırıcı filozoflar bağdaşırıcılığı, özgür olmakla ilgili deneyimleri evren ve insan hakkındaki modern bilimsel görüşlerle uzlaştırmanın bir yolu olarak görmüşlerdir. Eğer bağdaşırıcıların görüşleri doğruysa insanın hem özgür iradeye sahip olduğu hem de determinizm birlikte savunabilir. Bu durumda da doğa ve insanlar hakkında artan bilimsel bilginin, insanın özgür ve sorumlu failer olduğu inancını zayıflatacağından endişe etmeye gerek yoktur.¹⁸

Modern felsefede çoğunlukla determinizme karşı insanın özgür olduğu savunulur. Olan her şeyin önceden belirlenmiş bir nedeni olduğu kabul edilirse özgür iradenin söz konusu olamayacağı ifade edilir.¹⁹ Bu düşüncelere sahip filozofların hepsinin düşüncesin burada ifade etmek bu makalenin sınırlarını fazlasıyla aşar. Birkaç sembol isimden bahsedecek olursak örneğin R. Descartes (1596-1650) her şeyin nedenselliğe tabi olmadığını bunlardan birinin de insanın iradesi olduğunu dile getirmiştir.²⁰ D. Hume (1711-1776) nedenselliğe tabi olmanın zorlamaya tabi olmak anlamına gelmediğini ifade etmiştir.²¹ I. Kant (1724-1804) iradenin heteronom olması ve dolayısıyla dışsal bir şey tarafından belirlenmesi durumunda insanın özgür olamayacağını, ancak akılla bir olduğunda ve onun tarafından belirlendiğinde insanın kendi kendini belirlediğini ve böylece özgür olduğunu ifade etmiştir.²² Böyle düşünenlerin aksine B. Spinoza (1632-1677) ise her şeyin nedenselliğe tabi olduğu ve dolayısıyla özgür irade fikrinin bir yanılısına olduğunu ifade eder. O insan iradesinin doğa ile bir olduğunun, insanın böyle bir özgürlüğe sahip olduğunun kabul edilmesi durumunda, insanın önüne çıkan her şeyi isteyerek ve memnuniyet duyarak kabul edeceğini ifade eder.²³ Spinoza'ya göre, özgür sıfatını yalnızca, ölçüp biçme ve bilinçli tercihlerin sonucu olan ve dolayısıyla ahlaki öznenin kendisinden kaynaklanan eylemler için kullanırsak, bu anlamda yalnızca Tanrı'nın özgür olduğunu kabul etmemiz gerekir.²⁴

2. Hartshorne'a Göre Determinizm ve İnsanın Özgür İradesi

Charles Hartshorne (1897-2000), Harvard, Chicago, Emory gibi birçok tanınmış üniversitede çalışmış ve emekli olmuştur. Emekliliğinden sonra Austin'deki Teksas Üniversitesinde 98 yaşına kadar ders vermiştir. O yirminci yüzyılda metafizik ve din felsefesiyle ilgili yaptığı çalışmalarla ön plana çıkmış bir filozoftur. Ölümünden birkaç on yıl önce, *Encyclopedia Britannica* (on beşinci baskı) ondan "dünyanın yaşayan en büyük metafizikçisi" olarak bahsetmiştir. Hartshorne arkadaşı ve hocası da denilebilecek Alfred North Whitehead (1861-1947) tarafından başlatılan ve kendisi ve diğer yirminci yüzyıl düşünürleri tarafından daha da geliştirilen 'süreç felsefesi'nin önde gelen temsilcilerindendir. Hartshorne'un ilgisi güçlü bir şekilde din felsefesine ve onun

¹⁸ Kane, "Libertarianism", 7-8.

¹⁹ İlham Dilman, *Free Will - An Historical and Philosophical Introduction* (London: Routledge, 1999), 261-262.

²⁰ Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, çev. Mesut Akın, (İstanbul: Say Yayınları, 2015), 90.

²¹ David Hume, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*, çev. Münevver Özgen, (Bursa: Biblos Kitabevi Yayınları, 2014), 108-120.

²² İmanuel Kant, *Critique of Pure Reason*, trans. Norman Keimph Smith, (Newyork: St Martin's Press, 1929) 5:73.

²³ Spinoza, *Etika*, çev. Hilmi Ziya Ülken, (Ankara: Dost Kitabevi, 2011), 109.

²⁴ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma, 2005), 192.

konularına odaklanmıştır²⁵ ve bu konular etrafında ortaya çıkan sorulara süreç felsefesi ışığında cevaplar bulmaya çalışmıştır.²⁶

Süreç teizmi evrende indeterminizmi ve özgür iradeyi savunur. Hem Tanrı hem de insan özgür seçimler yapar, ancak olayları veya eylemleri etkileyen ve öngörülemez bir gelecek yaratan öncül nedenler yoktur. Bu özgürlük, ilahi belirlenimi yani teolojik determinizmi de kabul etmez ve böylece Tanrı'nın kötülüğün doğrudan nedeni olmasının da önüne geçilmiş olur. Tanrı kötülüğün doğrudan nedeni değildir. Ancak Tanrı kötülüğü dolaylı bir sonuç olarak dünyaya getirme pahasına bile olsa, insanın özgür olmasını ister, onun özgürlüğüne saygı duyar ve onun özgürlüğünü destekler.²⁷ Süreç teolojisi klasik özgür irade yaklaşımlarından yola çıkarak, Tanrı dışındaki her varlığa özgürlük tanıyarak ve İlahi gücün kapsamını ikna gücüne indirgeyerek Tanrı dışındaki varlıkları irade yönünden güçlendirir.²⁸ Süreç teizminin teodisesini geleneksel özgür irade teistlerinden ayıran temel nokta da budur. Tanrı'nın herhangi bir fiili varlığı tek taraflı olarak kontrol edemeyeceği hipoteziyle süreç teistleri sadece insanı değil, tüm varlıkları bir dereceye kadar kendi kaderlerini tayin etme gücüne sahip görmüştür.²⁹

Hartshorne determinizm ve insanın iradesi hakkındaki görüşleriyle bu tartışmaya önemli katkılarda bulunmuştur. Onun düşünceleri iki ana bölüme ayrılabilir. Birincisi, evrende göreceli bir indeterminizm olduğu iddiasıdır. İkincisi ise mutlak determinist ve bağdaşırıcı pozisyonların hem teoride hem de pratikte ciddi zorlukları vardır.³⁰ Statik düşünce ve determinizm Hartshorne'un literatüründe yer almayan kavramlardır. O bu kavramların yerine süreç, değişim ve yaratıcılığı koymuştur. Hartshorne aynı zamanda yaratıcılık felsefesine (philosophy of creativity) de önemli katkılarda bulunmuştur.³¹ Hartshorne'a göre determinizmi kabul edersek, ya her şey zorunludur ve hiçbir tesadüf yoktur ya da dünya sistemi bir bütün olarak şans eseri (yeterli bir sebep olmaksızın) var olmasına rağmen, dünyadaki her bir madde diğerleri için yeterli bir sebeptir. Dahası, determinizm sorunu sadece pratik yaşam ile ilgili bir sorun değil, ona göre entelektüel tatmin açısından da bir tutarlılık meselesidir. Seçenekler arasında karar verirken, tercih ettiğimiz herhangi bir durumun geçmiş tarafından belirlenmiş olacağının söylenmesi herkesi olumsuz etkiler. Hartshorne'a göre bu yüzden determinizm öylesine, basit ve bayağı olarak dile getirilmiş bir görüştür. Determinizme inanarak yaşamak mümkün değildir. İnsan ancak indeterminist düşünceye sahip olduğunda insana yakışan bir hayatı yaşayabilir ve yaşmalıdır. Hartshorne kendisinden önce Clerk Maxwell (1831-1879) tarafından dile getirilen, determinizmin bilimsel olmaktan çok teolojik olduğu söylemine katılır ve üstelik bunun kötü bir teoloji olduğunu da dile getirir.³²

²⁵ John B. Cobb & David Ray Griffin, *Process Theology: An Introductory Exposition* (Philadelphia: Westminster John Knox Press, 1976), 167.

²⁶ G. Douglas Browning, vd., "Charles Hartshorne, 1897-2000", *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association* 74/5 (May 2001), 229.

²⁷ Joyce Ann Konigsburg, "Panentheism A Potential Bridge for Scientific and Religious Dialogue", *Connecting Faith and Science*, ed. Matthew Nelson Hill vd. (Claremont: Claremont Press, 2017), 172.

²⁸ Marilyn McCord Adams, *Horrendous Evils and the Goodness of God*, (Ithaca and London: Cornell University Press, 1999), 79.

²⁹ David Ray Griffin, *Evil Revisited: Responses and Reconsiderations*, (Albany: State University of New York Press, 1991), 117.

³⁰ Hakan Gündoğdu, "On Hartshorne's Objections to Determinism and Compatibilism", *Eikasia Revista de Filosofia* 54 (2014), 93.

³¹ Kadri Özgül, *Charles Hartshorne'un Neo-Klasik Teizmi*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021), 8.

³² Charles Hartshorne, "Categories, Transcendentals, And Creative Experiencing", *The Monist* 66/3 (July 1983), 325.

Hartshorne'a göre rasyonellik ve ahlak sahibi olmak insan olmanın bir gereğidir. İnsanın tanımı akıl yürütebilen ve doğruyu yanlıştan ayırt edebilen varlıktır. Bu tanım bizimle diğer hayvanlar arasındaki önemli farka işaret etmektedir.³³ Kişinin aklı, karakteri ve koşullar tarafından belirlenmeyen eylemler, kişinin ahlaki ve hukuki sorumluluğunu da ortadan kaldıracaktır. Bu yüzden insanı ahlaki açıdan yükümlü bir varlık olarak görmemiz için ahlaki özgürlük ve determinizmin uyumlu olmadığına inanmamız gerekir. Harshorne mutlak determinizmin bilinçli varlıklar için geçerli olabileceği fikrini bu yüzden reddeder. Nedensiz herhangi bir olayın olamayacağını kabul eder ancak önceden belirlenmiş somut olayların meydana gelmesi fikrini reddeder.³⁴ Ona göre özgürlük ve onun riskleri olmasaydı ne kötülük ne de iyilik olurdu. Kötülüğün garantili yokluğunun bedeli aynı şekilde iyiliğin de yokluğu olacaktır. Hartshorne'a göre kötülük riski ve iyilik fırsatı özgürlüğün iki yüzüdür. Riskin gerekçesi, riskin ayrılmaz bir yönü olan iyilik fırsattır. Özgürlük ne kadar az olursa, riskler de o kadar az olur ve buna bağlı olarak iyilik fırsatlarının sayısı da azalır. Bu nedenle özgürlüğü azaltarak riskleri önemsizleştirmek, son tahlilde, iyilik fırsatlarını önemsizleştirmektedir.³⁵

Hartshorne pek çok filozofun determinizmin insan özgürlüğü ile uyumlu olduğunu dile getirdiğini ve Bağdaşıcılık olarak adlandırılan doktrini savunduğunu söyler.³⁶ Hartshorne'a göre eğer evrendeki her şeyin ve kararlarımızın, geçmişin kaçınılmaz sonucu olduğu kesin bir şekilde doğru olsaydı, bu durumda evren tamamen açıklanamaz olarak kalırdı.³⁷ Mutlak determinizm kavramı ve Tanrı'ya atfedilen "her şeye kadir olma" sıfatı aynı doktrin ailesindedir. İnsan olarak her ikisinden de kendimizi ne kadar uzak tutabilirsek o kadar rahatlarız. Çünkü her ikisi de anlam içeriği boşaltılmış ve çarpıtılmış kavramlardır.³⁸ Kendisini bir indeterminist olarak tanımlayan Hartshorne her şeyin önceki nedenler, olaylar veya koşullar tarafından tamamen belirlendiği anlamına gelen mutlak determinist düşünceye ve bağdaşıcılığa karşı çıkarken iki temel tez ileri sürer. İlki evren ve onun doğası ile ilgilidir. Evrenin kontenjan yapısı dikkate alındığında yani bir imkanlar alanı olarak tüm evreni incelediğimizde orada göreceli bir indeterminist durum olduğu görülür. Bu hem makuldür hem de fizikteki yeni bilimsel teorilerle desteklenebilecek bir teoridir. Diğer ise determinist ve bağdaşıcı iddiaların gerek evren gerekse insan ile ilgili durumları makul bir şekilde açıklamadaki yetersizliğidir.³⁹ Hartshorne, mutlak determinizmin teorik temellerinin yanlış olduğuna ve bunun yanlışlığının kolaylıkla gösterilebileceğine inanmıştır.⁴⁰

Hartshorne'un savunduğu neoklasik teizme göre, sadece Tanrı değil, tüm yaratıklar bir dereceye kadar yaratıcı veya belli bir oranda özgür olmalıdır ve hiçbir olay birbirinden bağımsız değildir.⁴¹ Bu olaylar zincirinde bir nedensellik vardır fakat bu bizi katı bir

³³ Charles Hartshorne, *Wisdom as Moderation* (Albany: State University of New York Press, 1987), 32.

³⁴ Charles Hartshorne, "Beyond Enlightened Self-Interest: A Metaphysics of Ethics", *Ethics* 84/3 (April 1974), 210.

³⁵ Santiago Sia, *Religion, Reason and God Essays in the Philosophies of Charles Hartshorne and A. N. Whitehead* (Germany: Peter Lang, 2004), 56.

³⁶ Hartshorne, *Omnipotence and Other Theological Mistakes*, 20.

³⁷ Gündoğdu, "On Hartshorne's Objections to Determinism and Compatibilism", 103.

³⁸ Charles Hartshorne, "Freedom Requires Indeterminism and Universal Causality", *The Journal of Philosophy*, Vol. 55, No. 19 (Sep. 11, 1958), 810.

³⁹ Gündoğdu, "On Hartshorne's Objections to Determinism and Compatibilism", 95-96.

⁴⁰ Charles Hartshorne, *Anselm's Discovery: A Re-Examination Of The Ontological Proof For God's Existence* (Illinois: Open Court, 1965), 70.

⁴¹ Charles Hartshorne, *Omnipotence and Other Theological Mistakes*, (Albany: State University of New York Press, 1984), 92.

determinizme götürecek seviyede değildir.⁴² İnsanların insanlara özgü özgürlükleri vardır. Determinizm ve özgürlük arasındaki ilişki tamamlayıcı bir ilişkidir. Her ikisi de bir diğeri olmadan anlaşılabilir.⁴³ Harshorne'a göre determinizm insanı karamsar yapan ve onun hayata tutunmasındaki motivasyonunu kıran bir düşüncedir. Bu düşünce hem kişinin psikolojisi açısından hem de ahlak açısından birçok sorunu ortaya çıkarır. Determinizmin var olduğunu söylemek bir insana sen özgür değilsin demek ile eşdeğerdir. Bu da bir insana yaptığın davranışın sonuçlarından sen sorumlu değilsin demektir. Determinizmin kabulü ile insan adeta bir hayvanın konumuna indirilmiş olur. İkinci olarak da bu düşünce hayatın risklerini ortadan kaldırdığını zannederken kişiyi hayatın fırsatlarından da mahrum bırakır. Yaşamı ve onun içindekileri önemsizleştirir ki bu hiçbirimizin isteyeceği bir şey değildir.⁴⁴

Hartshorne'a göre birçok düşünürün klasik teistik teolojii reddetmesinin nedeni, Tanrı'yı insanın her türlü kötü eyleminden sorumlu tutması ve insana kesin bir özgürlük tanımayan bir teolojik determinizm biçimi olmasındandır. Oysa Tanrı insanlara, yeterli düzen ve öngörülebilirliğe sahip yaşanabilir bir dünya oluşturmaları için sadece ilham verir. Özgür kararların birleşimi olarak ortaya çıkan eylemler Tanrı ya da insan tarafından amaçlanmaz. Örneğin x A'ya karar verir, y B'ye karar verir, her ikisi de başarılı olduğu sürece ne olacağı, A ya da B, hiç kimse tarafından öncesinde kararlaştırılmış olmaz. Hartshorne'a göre davranışların faili bizzat ahlaki bir varlık olan insanın kendisidir. Fakat burada akla hemen bir soru gelir: Fiillerini insanın özgür iradesine bırakan Tanrı, insan fiillerinin sonucu olan ahlaki kötülükten dolayı da olsa sorumlu değil midir? Hartshorne'a göre değildir çünkü Tanrı insanı fiillerine zorlayan değil ikna edendir.⁴⁵

Hartshorne ahlaki anlamda özgürlüğün nedensel determinizm ile uyumlu olduğunu birçok kişi tarafından savunulmuş eski bir görüş olduğunu belirtir. Bu tür tartışmalara ilham veren motivasyon şu olabilir: Ahlaki özgürlük insan için vazgeçilmezdir, mutlak determinizm de en azından bilim için vazgeçilmezdir ama bu iki fikrin çatışmadığını göstermek de önemlidir.⁴⁶ Hartshorne ahlaki açıdan özgür olduğumuz ilkesini gerekçelendirmek için kuantum mekaniğine ihtiyacımız olduğunu düşünmenin aptalca bir fikir olduğunu ileri sürer.⁴⁷ Bilim ve ilahi fiil tartışmalarının determinizm meseleleriyle ne kadar bağlantılı olduğu tartışmalıdır. Newton fiziğinin ayırt edici özelliği deterministik karakteriydi, öyle ki adeta saatçi bir Tanrı'dan daha fazlasına yer yok gibiydi. Bunu biraz açarsak bu sistemde Tanrı ya seçenekleri bir kereliğine yaratmış, geri çekilmiş ve böylece büyük ölçüde pasif bir rol üstlenmiştir ya da daha yüksek, ilahi bir amaç için doğal düzenin yerleşik yasalarına ara sıra müdahale eden bir varlıktır. Bu yüzden olsa gerek deizm on yedinci ve on sekizinci yüzyılların elitleri arasında yaygınlaşmıştır.⁴⁸

⁴² Özgül, *Charles Hartshorne'un Neo-Klasik Teizmi*, 7.

⁴³ Özgül, *Charles Hartshorne'un Neo-Klasik Teizmi*, 135-137.

⁴⁴ Charles Hartshorne, "Indeterministic Freedom as Universal Principle", *Journal of Social Philosophy* 15/3, (1984), 9.

⁴⁵ Kasım Mominov, "Süreç Felsefesinde Ontolojik Prensiplerin Temellendirilmesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2011), 230.

⁴⁶ Charles Hartshorne, *The Logic Of Perfection And Other Essays in Neoclassical Metaphysics* (U.S.A: Open Court Publishing Company, 1962), 161.

⁴⁷ Charles Hartshorne, "Freedom Requires Indeterminism and Universal Causality", *The Journal of Philosophy* 55/19 (September 1958), 797.

⁴⁸ Gregory R. Peterson, "God, Determinism, and Action: Perspectives from Physics," *Zygon* 35 (December 2000), 883.

Hartshorne'a göre etiğin mutlak determinizm gerektirdiği düşüncesi, göreceli değer standartlarının yaygın olduğu hatta neredeyse her şeyin göreceli olduğu bir çağda tuhaftır. Dahası, bu iddia oldukça temelsizdir.⁴⁹ Etik göreceli bir determinizm gerektirir ve bu tam da mutlak determinizm karşıtlarının onaylamaktan memnuniyet duydukları şeydir. Çünkü "göreceli determinizm" ve "göreceli indeterminizm" sadece vurgu farkıyla aynı şeyi söylerler. Bazen determinizm ve indeterminizmin eşit derecede hatalı olduğu söylendiğinde bu ayrıntı unutulmaktadır. Aksine, biri bir mutlaklığı onaylarken, diğeri hiçbir şekilde karşıt bir mutlaklığı ileri sürmez, aksine göreceliliği kabul eder. Her ne kadar bazı popüler indeterminizm savunucuları davranıştaki nedensel koşullanmayı hafife alsın ve ciddi şekilde ihmal etse de hiç kimse bunu inkâr edemez.⁵⁰ Hartshorne'a göre klasik determinizmi, nedensellik ilkesinin evrensel geçerliliği ile özdeşleştirmek yanlıştır. Ona göre elbette tüm olayların bir ya da birçok nedeni vardır. Ancak Hartshorne'un altını çizmek istediği husus olan şeyin asla olabilecek tek şey olmadığıdır.⁵¹

Hartshorne için ahlaki özgürlük kesinlikle vazgeçilmezdir ve hiçbir şey bunu inkâr etmeyi haklı çıkaramaz. İnsanlar seçim yapar ve bazı durumlarda seçimleri etik ilkelerden etkilenir. İkinci olarak, etikte de nedenselliğe ihtiyaç duyduğumuz doğrudur, çünkü hem eylemleri sonuçları olan nedenler olarak düşünmek zorundayız hem de onları, nedenleri kısmen kalıtım ve geçmiş deneyimler tarafından belirlenen insanların karakterlerinde olan etkiler olarak düşünmek zorundayız.⁵² Ona göre mesele basittir: 'Neden'in hem deterministik bir tanımı hem de indeterministik bir tanımı vardır ve aradaki fark "her olayın bir nedeni" olup olmamasına bağlı değildir. Daha ziyade, nedenlerin etkileriyle veya önceki koşulların sonraki olaylarla nasıl ilişkili olduğunun düşünüldüğüne bağlıdır. Oysa herhangi bir mutlak nedenin varlığı özgürlükle çelişir. Böylece mutlak determinizm ve Hartshorne'un savunduğu (göreceli) indeterminizm kesinlikle birbirinden ayrılmış olur.⁵³ Bir indeterminist bir determinist ile her olayın bir nedeni ya da nedenleri olduğu konusunda hemfikir olsa da her olayın önceki nedenler tarafından mutlak olarak belirlendiği konusunda onunla aynı fikirde değildir. Çünkü Hartshorne'a göre neden, bir olayın meydana gelmesi için gerekli bir koşul anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle, onsuz herhangi bir olayın gerçekleşmeyeceği bir koşuldur. Böylece, herhangi bir olgunun gerekli ve yeterli koşulları arasında bir ayırım yapmıştır. 'Gerekli', olgunun onsuz gerçekleşmeyeceği şeydir, 'yeterli' ise kesinlikle gerçekleşeceği şeydir. Yani, ona göre, ikincisi birincisiyle özdeş değildir. Bunun yerine, birincisi ikincisinin yalnızca bir parçasıdır. Hartshorne'un indeterminist bakış açısı açıktır: ne nedensiz olaylar ne de tamamen belirlenmiş olaylar vardır. Nedenler, olayların başlangıcında gerekli olmalarına rağmen, daha sonra somut olarak ne olacağını garanti etmek için yeterli değildir. Her olay orantılı bir kendiliğindenliğe sahiptir.⁵⁴

Hartshorne'a göre ahlaki özgürlük, rasyonel düşünme ve karar vermeyi gerektirir; ancak birçok filozofun göremediği şey, bu yüksek yetilerin kullanımının nedensel koşullar tarafından kaçınılmaz ya da öngörülebilir kılındığı fikrinin yanlışlığıdır. Bu yüksek yetiler her şeyin ötesinde yaratıcı bir sıçramayı içerir. Dolayısıyla her yaratıcı eylem kendi

⁴⁹ Hartshorne, *The Logic Of Perfection And Other Essays in Neoclassical Metaphysics*, 169.

⁵⁰ Hartshorne, "Freedom Requires Indeterminism and Universal Causality", 799.

⁵¹ Charles Hartshorne, "Real Possibility", *The Journal of Philosophy* 60/21 (October 1963), 601.

⁵² Hartshorne, "Freedom Requires Indeterminism and Universal Causality", 793.

⁵³ Hartshorne, *The Logic Of Perfection And Other Essays in Neoclassical Metaphysics*, 161-162.

⁵⁴ Gündoğdu, "On Hartshorne's Objections to Determinism and Compatibilism". 97.

koşullarından etkilenir ve onları gerektirir. Ancak Hartshorne'un burada özellikle vurgulamak istediği şey bu eylemin o koşullar tarafından tam olarak belirlenemez oluşudur. Yaratıcılığın bu yönü yani Hartshorne'un yaratıcı sıçrama dediği şey deterministin göz ardı ettiği ya da reddettiği şeydir.⁵⁵

Hartshorne doğa düzeninin mutlak ve kesintisiz olduğunu savunanlara karşı çıkmıştır. Bu düşünce teizm için oldukça sıkıntılıdır çünkü bunun varacağı nokta tüm kötülüklerden Tanrı'nın sorumlu olacağıdır.⁵⁶ Hartshorne'a göre bu varsayımın bizi kötülüğün insanların özgür seçimlerine bağlı olarak açıklanamayacağı sonucuna götürür çünkü bu seçimler en uzak geçmişte meydana gelen olaylar tarafından tamamen önceden belirlenmiştir. Bu da sorumluluğun dünyanın yaratıcısına ait olduğunu düşündürür. Oysa Hartshorne'a göre dünyayı kontrol eden ilahi bir zihin teorisi için hiçbir rasyonel dayanağımız yoktur.⁵⁷ Hartshorne tüm bireylerin kendi kaderini tayin etme hakkı bulunduğu için kozmik ilke veya güç tarafından tamamen kontrol edilmediklerini düşünür. Ona göre kozmik düzen, tüm olayların meydana geldikleri gibi belirlenmesinden değil, her bir olayın doğasında bulunan kendi kaderini tayin etme gücüne sınırlar konulmasından ibarettir. Tanrı'dan başka varlıklar varsa, ki var, ondan başka kendine göre güçleri olan varlıklar da var demektir. Eğer Tanrı mutlak bir şekilde özgürse, insanlar da sınırlı bir özgürlüğe sahip demektir. Tanrı insanların ne yapacağını kesinlikle belirlemez; aksi takdirde onların var olmalarının bir anlamı olmazdı.⁵⁸ Tanrı'nın dünya üzerindeki gücü tek taraflı bir kontrol değil, ilişkisel ve ikna edici bir güçtür. Yani bu âlem tasavvurunda değişim süreklidir ve süreçlidir. Âlemden ortaya çıkan tüm olaylar âlemin bu süreçsel gerçekliğine bir şekilde etki eder. Sürecin yönü ise teizmin Tanrı'sı gibi her şeye gücü yeten bir Tanrı tarafından değil Tanrı'nın âlemin içindekileri başlattığı özgür irade tarafından belirlenir. Tanrı ise âleme özgü olan bu özgür iradeye imkanlar sunarak önünü açar. Âlemden her şeyi mümkün olan en büyük iyiyeye yönlendirir fakat bunu yaparken onları zorlamaz. Yani, Tanrı'nın her şeyde bir iradesi vardır, ancak meydana gelen her şey tamamıyla Tanrı'nın iradesi değildir.⁵⁹ İlahi kararlar her bir yaratıkta gerçek karar almayı dışlamadığı ve mantıksal olarak dışlayamayacağı için, klasik biçimiyle kötülük sorunu bu felsefede ortaya çıkamaz. Yaratıklar kısmen kendi kaderlerine ve birbirlerinin kaderlerine karar verirler ve vermelidirler.⁶⁰ Her bir yaratığın hissettiği ve dolayısıyla her biri üzerinde etkili olan Tanrı hem bu düzeni kurar hem de yaratıklara bu düzendeki rolleri açısından ilham verir. Bu bağlamda, her birinin kendi özgürlük ölçüsü vardır.⁶¹ İnsan özgürlüğünün gerçek olduğunu iddia etmemiz durumunda, Tanrı'nın bu özgür yaratıkların eylemlerini tamamen belirlemesi imkânsız olduğu ortaya çıkar. Her şeye gücü yeten bir Tanrı bile, eğer özgürlük gerçek olursa, özgür yaratıkların eylemlerinin belirli bir sonucunu garanti edemez.⁶² Buradaki determinasyon sadece Tanrı'nın insanları ikna etmesiyle

⁵⁵ Hartshorne, "Freedom Requires Indeterminism and Universal Causality", 795.

⁵⁶ Charles Hartshorne & William L. Reese, *Philosophers Speak of God* (Chicago: The University of Chicago Press, 1953), 436.

⁵⁷ Hartshorne and Reese, *Philosophers Speak of God*, 418.

⁵⁸ Hartshorne and Reese, *Philosophers Speak of God*, 436.

⁵⁹ Özgür Koca, "From Process to God: A Muslim's Critical Engagement with Charles Hartshorne", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 26 (2011), 85.

⁶⁰ Charles Hartshorne, "The Aesthetic Dimensions of Religious Experience" *Logic, God and Metaphysics*, ed. James Franklin Harris, (Heidelberg: Springer Netherlands, 1992), 16.

⁶¹ Eugene Peters, "Philosophic Insights of Charles Hartshorne", *The Southwestern Journal of Philosophy* 8/1 (Winter 1977), 169.

⁶² Kenneth K. Pak, *Divine Power and Evil - A Reply to Process Theodicy* (London: Routledge, 2016), 101.

sınırlıdır. Bütün idealler ve formlar, yaratıklar tarafından gerçekleştirilecek potansiyeller olarak Tanrı'da mevcuttur. Böylece Tanrı bütün yaratıkları etkiler, ancak onlar olmadan herhangi bir belirlemede bulunmaz. Onların gerçekleştirdiği mümkün şey, sonuçta onlara aittir. İlahi güç zorlayıcı değil, ikna edicidir.⁶³

Hartshorne'a göre Jules Lequier'in "Tanrı beni kendimin yaratıcısı olarak yarattı" sözü bir paradoks olsa da bir çelişki değildir ve her somut olay için geçerlidir. Ahlaki özgürlük, yalnızca bir fikirler hiyerarşisinin, dolayısıyla alternatif olası eylem türlerinin bilincinde olunan olaylara uygun bir tür öz-belirlenimdir. Bir köpek yalnızca köpekçe davranabilir; ancak bir insanın yalnızca insanca davranabileceğini söylemek çok farklı bir anlama sahiptir. Çünkü biz sadece ayrıntılar arasında değil, eylem kategorileri arasında ve insan ile diğer hayvanlar arasındaki farkı bile aşan ve bize tüm türleri kapsayan gerçekliğe karşı yükümlülükler veren en yüksek bir iyilik ilkesine az ya da çok bilinçli bir referansla seçim yaparız.⁶⁴ İşte tam da burada 'Yaratıcılık' düşüncesi devreye girer. Yaratıcılık terimi, ortaya çıkan sentezin tamamen önceki verilerde yer almadığını veya önceki veriler tarafından kesinlikle ima edilmediğini veya gerektirilmediğini göstermektedir. Belirli bir deneyimin yaratıcı yönü, hiçbir zaman tam anlamıyla öngörülmemiş olmasında yatar. Başlangıçtaki koşullar veya nedenler her zaman olası sonucu kısıtlar, ancak bunu asla mutlak bir kesinlikle belirlemezler. Hartshorne'un ifade ettiği gibi, "Neden öncül durumlar verili olanı tamamen belirleyemiyor?" diye sormak, kişinin yaratıcılığın ya da kendiliğindenliğin anlamını ve yaygınlığını kavrayamadığını göstermektedir. Her deneyimde belli bir özgünlük ya da yenilik vardır. Yaratıcılık olduğu ölçüde de öngörülemez, önceden belirlenemez. Belirlenmiş olmaktan ziyade bir sentezle ortaya çıkar. Bu nedenle bir deneyim, yalnızca bileşenlerinin ne olduğu belirtilerek, toplam üniter niteliğiyle tam olarak tanımlanamaz. Her deneyim gerçekliğin bütünlüğünü ilave bir üye ile zenginleştirir. Yaratıcılık, metafizik bir kategoridir. Kendi içinde ampirik olmasa da kökleri deneyime dayanır. Diğer metafizik kategoriler gibi, yaratıcılık da gerçekliğe yayıldığı için evrenseldir, yani her insan yaratıcıdır. Herkes ve her şey yaratıcıdır; kendi tarzında, kendi kendisinin yaratıcısıdır. Elbette yaratıcılığın farklı seviyeleri ya da dereceleri vardır; bu da yenilik derecesine ya da başkaları tarafından belirlenmeme derecesine göre değişir. Kişi ne kadar yaratıcı olursa, başkalarının sınırlayıcı etkisinden uzak o kadar özgür olur. Kişi çeşitli faktörler veya nedenler tarafından ne kadar az belirlenirse, eylemi o kadar özgün olur. Hartshorne'a göre "var olmak yaratmaktır". Kesinlikle yaratıcı olmayan bir şekilde var olmak mümkün değildir ve atomlardan Tanrı'ya kadar her şey kendi derecesinde ve türünde yaratıcı bir şekilde hareket eder. Her birey yaratır ve var olduğu sürece bunu yapmaktan geri duramaz. Hartshorne'un yaratıcı sentez (ya da yaratıcılık) doktrininin aslında onun nedensellik yorumu olduğu söylenebilir. Hartshorne nedensellik ilkesini, akan suya yönünü veren ancak hareketini tamamen belirlemeyen nehir kıyılarına benzetir. Nedensellik, içinde belirsizliklerin çözümünün gerçekleştiği sınırdır. Nedensel düzenlilikler açık olasılıkların yokluğu değil, bunların sınırlar içinde hapsedilmesi anlamına gelir. Geçmiş eylemler yeni eylemi koşullandırır; yani başka özgür ve yaratıcı faaliyet için olasılıkları belirler ve sınırlar. Ancak hiçbir zaman onları tam olarak belirlemezler. Hartshorne, kendi nedensellik yorumunun çağdaş bilim tarafından da desteklendiğine inanmaktadır. Günümüzde giderek artan sayıda bilim insanının nedensel yasaları belirleyici olmaktan

⁶³ David Ray Griffin, "Postmodern Dünyada Tanrı", çev. Mevlüt Albayrak, *Araştırmalar-İnsan Bilimleri Araştırmaları*, 1/1 (1999), 247.

⁶⁴ Hartshorne, "Freedom Requires Indeterminism and Universal Causality", 806.

ziyade istatistiksel olarak gördüğünü savunmaktadır. Newtoncu bilimin en belirgin yorumunu takip eden birçok eski metafizik sistemi, nedensel yasaları her durumun sonucunu benzersiz bir şekilde belirleyen yasalar olarak görmüştür. Koşullar hakkında yeterli anlayışa ulaşıldığında, sonucun tamamen önceden belirlenmiş bir sonuç olduğu düşünülmüştü. Hartshorne, bilimin bu varsayımı giderek daha fazla eleştirdiğini savunmaktadır. Kuantum mekaniği, nedenselliğin eski anlayıştan esasen farklı olduğunu gerçekten kanıtlamasa da güçlü bir şekilde öne sürmektedir.⁶⁵

Yukarıda ifade edilenleri toparlayacak olursak Hartshorne deterministlerin, özgürlükten bahsettiklerinde, ayırt edilmesi gereken çeşitli faktörleri birbirine karıştırmakta olduklarını ifade eder.⁶⁶ Deterministler bizi özgür kılan şeyin, halihazırda oluşmuş olan "karakterimiz" ve her yeni durumun kararlarımızı belirlemesi olduğunu iddia ederler. O halde çocuk, bebeklik geçmişinde zaten oluşmuş olan karakteri ve onu çevreleyen dünya tarafından, bu karakter de önceki cenin ve dünya tarafından, o da döllenmiş yumurta tarafından mı belirlenmiştir? Hartshorne bunun ne tür bir özgürlük olduğunu sorar. O, B. F. Skinner'in (1904-1990) "Bir kez determinizmi kabul ettikten sonra özgürlükten bahsetmek laf kalabalığıdır" düşüncesine katılır.⁶⁷ Her olayın bir nedeni ya da nedenleri olduğunu kabul etmesine rağmen, somut gerçekliği içinde hiçbir olayın nedenleri tarafından tam ve mutlak olarak belirlenmediğini savunur. Dahası, bu ilkeyi cansız nesnelere de kapsayacak şekilde genelleştirerek evrensel yaratıcılığı savunur.⁶⁸ Hartshorne'a göre makul bir belirsizlik, bazı somut olayların hiçbir nedeni olmadığını değil, ortaya çıkan olayların kesin doğasının nedensel koşullarının bütünü tarafından belirtilmemiş olarak bırakıldığını savunur. Olayların anlık kendi kendini belirlemesi için bir şeyler bırakılır.⁶⁹ Ona göre özgürlük asla mutlak olamaz ya da tamamen yok olamaz. Risk ve belirsizlik varoluşun özünde yaratıcı bir oluş olarak daima vardır.⁷⁰ Eğer N. Berdyaev (1874-1948), C. S. Peirce (1839-1914) ve A. N. Whitehead gibi metafiziğin büyük ustalarının ihmal edilmiş bazı içgörülerini daha dikkatli dinlenirse o zaman dualizm, determinizm ve ateizmin entelektüel çıkmazlarından ve bunların kültürel sonuçlarından kurtulma olasılığı vardır.⁷¹ Determinizm ile varoluş felsefesi arasında bir bağlantı vardır ve bu özgürlüğü benlikten kaynaklanan bir eylem olarak açıklama girişimlerinde ortaya çıkar. Kişi karakterinin kendini yapmaya karar verdiği şeyi yapar, bu yüzden eylemleri onu belirler.⁷² Bütün bunlara rağmen mutlak determinizm gibi pek çok kişiyi derinlemesine etkilemiş bir alışkanlıktan kurtulmak zaman alır. Ancak Hartshorne'a göre çalışkan fizikçiler şimdiden büyük ölçüde bunu aşmış görünüyorlar. Bazılarına göre ise determinizm karşıtı bu düşüncede bir tür dinsizlik vardır. Bu da gerçekte determinizmin çok sayıda insan için neredeyse bir ilah olduğunu gösterir.⁷³

⁶⁵ Santiago Sia, *God in Process Thought: A Study in Charles Harthorne's Concept of God* (Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1985), 74-76.

⁶⁶ Hartshorne, *Omnipotence and Other Theological Mistakes*, 22.

⁶⁷ Hartshorne, *Omnipotence and Other Theological Mistakes*, 17.

⁶⁸ Sia, *God in Process Thought: A Study in Charles Harthorne's Concept of God*, 76-77.

⁶⁹ Daniel A. Dombrowski, *Divine Beauty The Aesthetics Of Charles Hartshorne* (Nashville: Vanderbilt University Press, 2004), 97.

⁷⁰ Charles Hartshorne, "Present Prospects For Metaphysics", *The Monist* 47/2 (Winter 1963), 209.

⁷¹ George Allan, "The Metaphysical Axioms and Ethics of Charles Hartshorne", *The Review of Metaphysics* 40/2 (December 1986), 275.

⁷² Hartshorne, *The Logic Of Perfection And Other Essays in Neoclassical Metaphysics*, 19.

⁷³ Hartshorne, *The Logic Of Perfection And Other Essays in Neoclassical Metaphysics*, 181.

Sonuç

Anlaşıldığı üzere Hartshorne nedenselliği değil nedenselliğin deterministik versiyonunu reddetmektedir. O, dünyanın nedenselliğe dayanan bir dünya olduğunu kabul eder ama onun itiraz ettiği şey önceki nedenler tarafından tamamen belirlenen bir dünya anlayışıdır. Ama mutlak determinizm bir olayı kendinden önceki nedenlerle tamamen önceden belirlenmiş olarak görmekle böyle bir dünya kurgulamaktadır. Bu düşüncede dünyanın her bir durumu, sanki sonraki ve önceki tüm durumların mutlak bir haritasını içeriyormuş gibi tanımlanır. Ancak Hartshorne bu doktrini nedenselliğin yanlış bir okuması olarak görür çünkü bu çok katı bir yorumdur. Ona göre nedenler hiçbir zaman ortaya çıkacak olan şeyi ya da bir olayı tüm ayrıntılarıyla belirlemez. Bir neden, onsuz hiçbir sonuç olamayacağı anlamında gereklidir. Ancak bundan, bir olay için gerekli tüm koşullar yerine getirildiğinde, olayın tam olarak öngörüldüğü şekilde gerçekleşeceği sonucu çıkmaz, yalnızca gerçekleşebileceği sonucu çıkar. Bir neden gereklidir ama sonuç gerekli değildir. Bir etki olacaktır ama belirli ya da tam olarak belirlenmiş bir etki olmayacaktır. Hartshorne'un yorumunda yaratıcılık da özgürlük de yüceltilmiştir. Varoluşun nihai anlamının herhangi bir deneyimin özgür olmasında ya da kişinin kendi kaderini tayin etmesinde yattığına inanır. Bu nedenle bir deneyim daha önceki pek çok deneyimden doğar ancak kesin bir nedensellik ilişkisi açısından tam olarak tanımlanamaz. Hartshorne mutlak determinizme ile beraber bağdaşırcılık düşüncesine de karşı çıkmıştır.

Doğada mutlak determinizm olamaz, doğada nedensellik vardır ve evrensel geçerliliğe sahiptir ama bu determinizmle aynı şey değildir. O bilimin determinizmi desteklemek için evrende mutlak yasaların varlığını öne sürdüğü fikrini kesinlikle kabul etmez. Determinizmin temel varsayımı olarak gördüğü bilimi, determinizm için kesin bir delil olarak kabul etmemiz için, doğayı açıklamada kullanılan katı ve kesin yasaları bulmamız gerekir. Ancak Hartshorne'a göre tarihsel süreçte, pratikte bilim determinizmin varsaydığı kesin ve katı yasaların varlığını hiçbir zaman kanıtlayamamıştır. Determinizmi haklılaştırmada kullanılan diğer bir temel varsayım olan Tanrı'nun evrendeki her şeyden haberi olduğu ve her şeyin nihai düzenleyicisinin Tanrı olduğu argümanına gelince, Hartshorne en nihayetinde özgürlüğün mutlak olduğunu savunmasa da buradaki kısıtlamanın Tanrı'dan gelen bir kısıtlama olmadığını söyler. Kişinin kendisinin ya da başkalarının eylemleri nedeniyle kısıtlandığını ileri sürer.

Hartshorne'nun nedenselliği, herhangi bir yaratıcılık eyleminin önceki eylemler tarafından etkilenmesi veya mümkün kılınması, ancak yine de tam olarak belirlenmemesi olarak tanımladığı görülüyor. Hartshorne'un determinizm ve insan iradesi ile ilgili ortaya koyduğu düşünceler yapısal olarak özgürlüğüne düşkün olan ve kendini özgür bir varlık olarak görmek isteyen insanın duymak istediği şeylerdir. Bu özellikle günümüz insanı için daha da geçerli olan bir durumdur. Diğer yandan varoluşçu felsefe de bu görüşe bigâne kalamaz. Determinizm ise bu anlamda insanı karamsar yapan ve onun hayata tutunmasındaki motivasyonunu kıran, hayatı ve onun içindekileri önemsizleştiren bir düşüncedir. Diğer taraftan insanı özgür ve kendine has yaratıcılığı olan otonom bir varlık olarak görmenin ortaya çıkardığı ya da çıkaracağı olumsuzluklar da vardır. Hartshorne'un da kabul ettiği gibi özgürlükle birlikte fırsatlar kadar riskler de olacaktır. Aklını ve iradesini doğru yönde kullanan insan bu riskleri minimize edebilen insandır. Mutlak determinizmi kabul etmemenin en büyük avantajı da burada ortaya çıkmaktadır. İnsan yapacağı her eylemde ya da söyleyeceği her şeyde aklını maksimum

düzeyde kullanmaya ve iradesini en doğru seçimi yapma konusunda yönlendirmeye çalışacaktır. Hartshorne'un determinizm ile insan iradesi arasındaki ilişki hakkında söylediklerinin belki en dikkat çekici taraflarından biri insanların robot varlıklar gibi olmadığını ifade etmesidir. Üstelik Tanrı da böyle olmasını istememiştir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	turkiyeilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	turkiyeilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça / References

- Adams, Marilyn McCord. *Horrendous Evils and the Goodness of God*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1999.
- Allan, George. "The Metaphysical Axioms and Ethics of Charles Hartshorne". *The Review of Metaphysics* 40/2 (December 1986), 271-304.
- Browning, G. Douglas vd. "Charles Hartshorne, 1897-2000". *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association* 74/5 (May 2001), 229-233.
- Belo, Catarina. *Chance and Determinism in Avicenna and Averroes*. London: Brill, 2007.
- Campbell, Joseph Keim. vd., "Freedom and Determinism: A Framework", *Freedom and Determinism*. ed. Joseph Keim Campbell, vd. 1-18. London: The MIT Press, 2004.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma, 2005.
- Clarke, David. S. "Panpsychism and the Philosophy of Charles Hartshorne". *The Journal of Speculative Philosophy* 16/3 (2002), 151-166.
- Cobb, John B. & Griffin, David Ray. *Process Theology: An Introductory Exposition*. Philadelphia: Westminster John Knox Press, 1976.
- Çelebi, Emin. "David Hume'da Psiko-Epistemolojik İlke: Nedensellik", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2005), 173-202.
- Descartes, Rene. *Felsefenin İlkeleri*. çev. Mesut Akin. İstanbul: Say Yayınları, 2015.
- Dombrowski, Daniel A. *Divine Beauty The Aesthetics Of Charles Hartshorne*. Nashville: Vanderbilt University Press, 2004.
- Evkuran, Mehmet. "Bir Ahlâk Sorunu Olarak Nedensellik-Özgürlük İlişkisi -Eşâri Kelâmında Atom, Kesb ve Sürekli Yaratma Kavramları Üzerine". *V. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu -Eş'arilik*. ed. Mustafa Aykaç vd. 1/407-420. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Fischer, John Martin. "Compatibilism". *In Four Views on Free Will*. ed. John Martin Fischer vd. 44-84. Malden: Blackwell Publishing, 2007.
- Griffin, David Ray. "Postmodern Dünyada Tanrı". çev. Mevlüt Albayrak. *Araştırmalar-İnsan Bilimleri Araştırmaları* 1/1 (1999), 231-250.
- Gündoğdu, Hakan. "On Hartshorne's Objections to Determinism and Compatibilism". *Eikasia Revista de Filosofia* 54 (2014), 93-106.
- Hartshorne, Charles. *Omnipotence and Other Theological Mistakes*. Albany: State University of New York Press, 1984.
- Hartshorne, Charles. *Wisdom as Moderation*. Albany: State University of New York Press, 1987.
- Hartshorne, Charles & Reese, William L. *Philosophers Speak of God*. Chicago: The University of Chicago Press, 1953.
- Hartshorne, Charles. *The Logic Of Perfection And Other Essays in Neoclassical Metaphysics*. U.S.A: Open Court Publishing Company, 1962.

Hartshorne, Charles. *The Zero Fallacy and Other Essays in Neoclassical Philosophy*. Edited with an Introduction by Mohammad Valady. Chicago: Open Court, 1997.

Hartshorne, Charles. *Anselm's Discovery: A Re-Examination Of The Ontological Proof For God's Existence*. Illinois: Open Court, 1965.

Hartshorne, Charles. "Categories, Transcendentals, And Creative Experiencing". *The Monist* 66/3 (July 1983), 319-335.

Hartshorne, Charles. "Freedom Requires Indeterminism and Universal Causality". *The Journal of Philosophy* 55/19 (September 1958), 793-811.

Hartshorne, Charles. "Indeterministic Freedom as Universal Principle". *Journal of Social Philosophy* 15/3, (1984), 5-15.

Hartshorne, Charles. "Beyond Enlightened Self-Interest: A Metaphysics of Ethics". *Ethics* 84/3 (April 1974), 201-216.

Hartshorne, Charles. "The Aesthetic Dimensions of Religious Experience" *Logic, God and Metaphysics*. ed. James Franklin Harris. 9-18. Heidelberg: Springer Netherlands, 1992.

Hartshorne, Charles. "Real Possibility". *The Journal of Philosophy* 60/21 (October 1963), 593-605.

Hartshorne, Charles. "Present Prospects For Metaphysics". *The Monist* 47/2 (Winter 1963), 188-210.

Hume, David. *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*. çev. Münevver Özgen. Bursa: Biblos Kitabevi Yayınları, 2014.

Kane, Robert. "Libertarianism". *In Four Views on Free Will*. ed. John Martin Fischer vd. 5-43. Malden: Blackwell Publishing, 2007.

Kant, Immanuel. *Critique of Pure Reason*. trans. Norman Keimph Smith. Newyork: St Martin's Press,1929.

Kar, Erman. "Özgür İrade Problemi ve Determinizm: Determinist Bir Evrende Özgür İrade Mümkün müdür?", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/35 (2024), 298-310.

Koca, Özgür. "From Process to God: A Muslim's Critical Engagement with Charles Hartshorne". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 26 (2011), 81-92.

Konigsburg, Joyce Ann. "Panentheism A Potential Bridge for Scientific and Religious Dialogue", *Connecting Faith and Science*, ed. Matthew Nelson Hill vd. 161-181. Claremont: Claremont Press, 2017.

Koperski, Jeffrey. *Divine Action, Determinism, and the Laws of Nature*. New York: Routledge, 2020.

Leukippos & Demokritos. *Atomcu Felsefe Fragmanları*. çev. C. Cengiz Çevik. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Mominov, Kasim. "Süreç Felsefesinde Ontolojik Prensiplerin Temellendirilmesi". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2011), 219-233.

Özgül, Kadri. *Charles Hartshorne'un Neo-Klasik Teizmi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.

Pak, Kenneth K. *Divine Power and Evil-A Reply to Process Theodicy*. London: Routledge, 2016.

Peters, Eugene. "Philosophic Insights of Charles Hartshorne". *The Southwestern Journal of Philosophy* 8/1 (Winter 1977), 157-170.

Peterson, Gregory R. "God, Determinism, and Action: Perspectives from Physics". *Zygon* 35 (December 2000), 883-890.

Pink, Thomas. *Free Will - A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2004.

Sia, Santiago. *Religion, Reason and God Essays in the Philosophies of Charles Hartshorne and A. N. Whitehead*. Germany: Peter Lang, 2004.

Sia, Santiago. *God in Process Thought: A Study in Charles Harthorne's Concept of God*. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1985.

Spinoza, Benedictus. *Etika*. çev. Hilmi Ziya Ülken. Ankara: Dost Kitabevi, 2011.